

Janssen, A., *Grijsaards in zwart-wit. De verbeelding van de ouderdom in de Nederlandse prentkunst (1550-1650)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2007, Zutphen: Walburg Pers, 2007, 352 blz., €39,95, ISBN 978 90 5730 467 5).

Met *Grijsaards in zwart-wit* heeft Janssen als doel gehad de verbeelding van (letterlijk: 'het in beeld brengen van', maar ook figuurlijk: 'het representeren van') ouderdom in vroegmoderne Nederlandse prentkunst (tussen circa 1550 en 1650) te onderzoeken. Als kunsthistorica is zij de eerste die het prentenmateriaal met afbeelding van ouderen uit de vroegmoderne tijd bestudeerde, maar zij kon bij haar onderzoek uitgaan van inzichten die al vanuit verscheidene andere wetenschappelijke disciplines (sociologie, letteren) op het verschijnsel ouderdom in de vroegmoderne tijd zijn verkregen. In de loop van de periode waarin Janssen haar onderzoek uitvoerde (2001-2006), is de internationale aandacht voor het verschijnsel 'ouderdom' zeer gegroeid, en zijn her en der ook pogingen gedaan om het verschijnsel vanuit multidisciplinair perspectief te bekijken. Belangrijkste inzicht van het onderzoek zoals dat tot nu toe verricht is, is dat 'ouderdom' en de verbeelding van ouderdom, in heden en verleden gekenmerkt worden door polarisatie. Vroeger en nu bestonden steeds twee opvattingen. Kort gezegd komen die neer op: ouderdom brengt wijsheid, en ouderdom brengt dwaasheid. Vanuit die opvattingen wordt in samenlevingen – ik neem aan dat Janssen het dan steeds over westerse samenlevingen heeft, hoewel ze dat nergens met zoveel woorden zegt – steeds zowel positief als negatief tegen het verschijnsel 'ouderdom' aangekeken.

Dit duale beeld van de ouderdom bekijkt Janssen in haar proefschrift vanuit kunsthistorisch perspectief, en ze heeft daarbij een grote hoeveelheid beeldmateriaal boven water gehaald en in een zeer verzorgd en rijk geïllustreerd boek voor een groot publiek gepresenteerd. Haar studie is verdeeld in drie delen: hoofdstuk 1 gaat over 'visies op de ouderdom', en plaatst vroegmoderne ideeën over die leeftijdscategorie tegen de bredere achtergrond van visies op leeftijdsfasen zoals die sinds de klassieke oudheid in geschriften bestonden. Hoofdstuk 2 gaat over beeldmateriaal over levensfasen en ouderdom in middeleeuwse en vroegmoderne bronnen. In hoofdstuk 3, 4, 5 en 6 wordt vervolgens ingezoomd op de verbeelding van een aantal kenmerkende en gepolariseerde karakteristieken van ouderen in de vroegmoderne prentkunst (van vroomheid tot wijsheid, en van gierigheid tot lust).

Janssen beoogt de vroegmoderne verbeelding van ouderdom te plaatsen in een historisch kader, door de opvattingen uit de zestiende en zeventiende eeuw te vergelijken met die in oudere bronnen, maar legt ook vaak de link tussen het beeldmateriaal en de werkelijkheid in de vroegmoderne tijd. Om die reden is haar studie ook voor historici buitengewoon interessant, omdat de prenten een bron zijn waaraan gegevens over die tijd ontleend kunnen worden. Janssen onderkent ook dat er een probleem is met het leggen van de link tussen prenten en realiteit: in hoeverre is er sprake geweest van discrepantie tussen beeld en werkelijkheid? Al in de klassieke tijd wordt bijvoorbeeld beschreven,

analyseert Janssen, op basis van de temperamenten/humeurenleer, dat vrouwen minder oud worden dan mannen. Talloze schrijvers benadrukten dat de inferieure samenstelling van het vrouwelijke temperament zorgde voor een minder goed fysiek (en mentaal) gestel, en dat belemmerde vrouwen een hoge leeftijd te bereiken. In vroegmoderne literaire bronnen is die redenering nog volop te vinden. Uit andere, meer ‘feitelijke’ bronnen zoals doop- en overlijdensregisters blijkt echter dat vrouwen in de vroegmoderne tijd ouder werden dan mannen. Dergelijke constatering is een waarschuwing voor elke onderzoeker. Werkelijkheid en verbeelding kunnen – ook in bronnen die door historici misschien als ‘feitelijk’ worden gezien, zoals pamfletten en prenten – zeer met elkaar verweven zijn, en het mechanisme van de beeldvorming kan zijn invloed overal doen gelden. Zo constateert Janssen (153) dat rond 1600 in literatuur en prentkunst het topos van ‘de verkwistende jeugd’ populair werd, waarbij door dichters en kunstenaars betoogd werd dat de jeugd met die verkwisting de oudedagsvoorziening van de ouders en grootouders op het spel zette. Recent onderzoek heeft aangetoond, laat Janssen zien, dat die verkwisting in werkelijkheid geen probleem geweest is, omdat het in de Nederlanden niet de regel was dat oude ouders introkken bij hun volwassen kinderen; de ouderenzorg kwam voor het grootste deel ten laste van kerk en overheid.

Problematisch is wel dat Janssen er in haar studie zelf herhaaldelijk blijk van geeft literaire bronnen minder als het resultaat van beeldvorming te zien dan de prenten waarnaar zij onderzoek doet. In hoofdstuk 1 en 2 worden de literaire teksten in feite behandeld en geanalyseerd als objectief referentiekader voor de opvattingen die later in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 over de prenten aan de orde komen. Dat Janssen die beeldvormingsprocessen in literaire teksten niet haar visie betreft, blijkt uit het feit dat ze recente studies hierover niet in haar onderzoek betrokken heeft. Studies van bijvoorbeeld Joep Leerssen en Marijke Meijer Drees over beeldvorming in vroegmoderne Nederlandse literatuur ontbreken in haar bibliografie. Als Janssen literaire bronnen analyseert, komt ze tot andere inschattingen van het realistisch gehalte van die bronnen dan bij de prenten. Zo schrijft zij bijvoorbeeld op pagina 156, in haar analyse van literaire beschrijvingen van de laatste levensfasen door verschillende schrijvers: ‘Hoewel deze intellectuelen veelvuldig gebruik maakten van topoi, zal de inhoud daarvan misschien niet ver weg hebben gelegen van de manier waarop zij die fase echt beleefden’. En een fragment uit J. de Brune’s *Bankketwerck* (1660), met een stereotype beschrijving van een oude man, leest zij als een observatie van het alledaagse (59). Ze onderkent wel het stereotiepe in De Brune’s beschrijving, maar verklaart de aanwezigheid daarvan met de (te) simpele constatering dat stereotiepen nu eenmaal bestaan ‘bij de gratie van de herkenbaarheid’. In de eerste twee hoofdstukken waarin Janssen vooral tekstanalyses geeft, zou zij hebben kunnen profiteren van cultuur-historische en letterkundige vorderingen op dit gebied.

In de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 wordt dan de ‘co-existentie van positieve en negatieve verbeeldingen van ouderdom’ door Janssen geïnventariseerd. Dat is verreweg het meest vernieuwende en interessante deel van haar studie, met zeer veel aantrekkelijke detailanalyses van de prenten. Die hoofdstukken

worden door haar wel los van elkaar gepresenteerd, en daardoor blijft een overkoepelende analyse uit. De negatieve en positieve verbeeldingen bestonden naast elkaar, zoals de hoofdstukken naast elkaar staan, maar was er ook sprake van onderlinge beïnvloeding? Had het stereotiep 'vroom' bijvoorbeeld iets te maken met het stereotiep 'te lustig'? Op dergelijke vragen wordt in *Grijsaards in zwart-wit* geen antwoord gegeven, maar Janssens onderzoek heeft de belofte in zich dat dit soort aspecten nog wel eens aan bod komen in een vervolg.

Els Stronks

Leeuwen, J. van (ed.), *Symbolic Communication in Late Medieval Towns* (Mediaevalia Lovaniensia, Series I. Studia 37; Leuven: Leuven University Press, 2006, xx + 127 blz., €27,-, ISBN 978 90 5867 522 4).

De bundel *Symbolic Communication in Late Medieval Towns* presenteert de resultaten van een internationale workshop, die in 2003 in Leuven is gehouden. Onderwerp van de zes case studies zijn steden in de beide Nederlanden enerzijds en de Zwitserse Confederatie anderzijds, die ondanks de verschillende politieke omstandigheden een grote autonomie gemeen hadden. Het artikel van Jacoba van Leeuwen is gebaseerd op haar dissertatie, *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper* (Brussel 2004), maar de overige vijf bijdragen zijn de neerslag van lopend onderzoek. De auteurs houden zich in het bijzonder bezig met de manier waarop tradities, ceremonies en symbolen werden ingezet voor en aangepast aan specifieke doelstellingen en omstandigheden. De eerste drie artikelen hebben de communicatie tussen een stad en haar landsheer tot onderwerp, terwijl in de andere drie de wisselwerking tussen verschillende politieke en religieuze groepen binnen een stad aan de orde komt.

Het onderzoek naar politieke macht en symbolische communicatie in de middeleeuwen kent een lange geschiedenis en heeft door publicaties van onder anderen Gerd Althoff, Philippe Buc en Edward Muir in de jaren negentig van de vorige eeuw een nieuwe impuls gekregen. Voor de Nederlanden richt het onderzoek zich grotendeels op de vorming van de Bourgondische staat. De methoden en bevindingen van de antropoloog Clifford Geertz, *Negara. The Theatre State in Nineteenth Century Bali* (Princeton 1980), hebben hierbij steeds een belangrijke bron van inspiratie gevormd.

De artikelen worden voorafgegaan door een voorbeeldige inleiding van Van Leeuwen, tevens eindredacteur van de bundel. Hierin signaleert zij de hindernissen in dit onderzoeksveld, zoals het ontbreken van duidelijke definities en de aard van de bronnen: schaars, indirect en gelaagd. Daarnaast wijst zij op het problematische gebruik van antropologische methoden door historici. Andrew Brown stelt in het eerste artikel, 'Ceremonies in Late Medieval Bruges', deze kwestie centraal. Volgens hem kan de aan Geertz ontleende term 'theater-staat' beter niet voor de Bourgondische staat worden gebruikt, omdat de door Geertz beschreven ceremonies een wezenlijk andere functie hadden dan die van de Bourgondiërs. Bij zijn analyse van een drietal stedelijke ceremonies waarbij de Bourgondische vorsten als landsheer ten nauwste waren betrokken zoekt Brown tevergeefs naar een ander model. De andere auteurs delen zijn conclusie dat niemand, geen vorst of groepering, in staat was door middel van ceremonies en symbolen macht op te leggen. De uitwerking ervan was te onvoorspelbaar, omdat het steeds maar de vraag was of het publiek in staat en bereid was deze vormen van communicatie op de gewenste wijze te interpreteren. Er werd daarom altijd gekozen voor adaptatie van vertrouwde, traditionele ceremonies en symbolen. Christoph F. Weber